

MUHAMMED İKBAL'İN “CAVIDNAME” ADLI ESERİNDE TÜRK SADRAZAMI SAİD HALİM PAŞA

Doç. Dr. Besire AZİZALİ*

Öz

XX. yüzyılda yaşayan Pakistanlı İslam alimi, filozof ve şairi Muhammed İkbâl'in eserleri arasında Farsça yazdığı “Cavidname” adlı eseri önemli yere sahiptir. Kitapta Ortadoğu'nun muhtemel birtakım sorunlarını gündeme taşımıştır. Filozof şair Muhammed İkbâl; Doğu-Batı sorunu, Batı'nın Ortadoğu siyaseti ve sonuçları, iki dünya kültürü arasındaki farklar, Müslüman halklarının millî-manevî özellikleri, Müslüman toplumların ve devletlerinin gelişmesine engel olan ve yardımcı olan hususlar, aşk ve akıl, Kur'an'ı Kerim'in hikmeti ve diğer konuları incelemiş ve görüşlerini ortaya koymuştur.

Müslüman halkları arasında Türklerin millî değerleri ve nitelikleri, Osmanlı Devleti'nin İslam'a ve millî kültüre dayalı siyaseti her zaman İkbâl'in ilgi odağı olmuştur. “Cavidname” eserinde de esas kahraman, yazarın seyahat ettiği gezegenlerdeki kılavuzu, İkbâl'in “mürşid”i olarak gördüğü Mevlana Celaleddin Rumi'dir. Mevlana'nın kılavuzluğunda Doğu ve Batı'nın çeşitli düşünürlerinin ruhunu ziyaret ederek onlarla sohbet eden İkbâl, bu ruhlar arasında Osmanlı Devleti sadrazamı Said Halim Paşa'nın ruhuna da saygıyla yaklaşmıştır.

Said Halim Paşa, Osmanlı İmparatorluğu ve Türk tarihinde hem idari ve politik faaliyetleri yanında düşünceleriyle de önemli bir rol oynamıştır. Yirminci yüzyılın başlarında Paşa'nın eserlerinin Ortadoğu'daki etki gücü yüksekti. Eserleri, Urduca'ya ve İngilizce'ye çevrilerek Pakistan ve Hindistan'da da millî, dinî ve siyasi özgürlük mücadelesi verenler arasında da dikkatle takip edilmiştir. İkbâl de, Said Halim Paşa'nın görüşlerini bu şekilde öğrenmiştir. Bu açıdan İkbâl, “Cavidname” eserinde Said Halim Paşa'yı da kahraman seçmiş, fikirlerini Paşa'nın ağızından dile getirmiştir. Devlet politikalarının oluşturulmasında ve sürdürülmesinde, toplumun gelişmesinde millî kültürün, millî demokrasinin ve İslamcı siyasetin esas alınması, Doğu-Batı sorunu ve meseleleri, Batı dünyasını taklit etmenin zararları, Müslüman toplumunun gelişmesine engel olan cehalet ve diğer konularda Muhammed İkbâl ve Said Halim Paşa'nın görüşlerinin örtüşüğü görülmektedir.

* Nizami Gencevi Adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü-Azerbaycan.

Anahtar kelimeler: Muhammed İkbâl, Cavidname, Said Halim Paşa, Doğu, Batı.

**Turkish Sadrazam Said Halim Pasha In Muhammad Iqbal's Work
"Javidnama"**

Abstract

"Javidnama" work written in the Persian language by Muhammad Iqbal, 20th century Pakistani Islamic scholar, philosopher and poet plays an important role in his creative activity. The mentioned work deals with a number of problems that concern the world of the Near East. East-West conflict, the policy pursued by West in the Near East, its consequences, as well as differences between two world cultures, natural and moral features of Muslim nations, and the aspects that prevent and also help the development of Muslim societies and states, love and mind, the wisdom of the Koran and other issues are studied by M. Iqbal. The attitude of the philosopher and poet towards them were expressed as well.

National values and qualities of Turks among the Muslim peoples, the policy of the Ottoman State based on Islam and national civilization always were in M. Iqbal's spotlight. Mevlana Jalal ad-Din Rumi, who were the guide of the author M. Iqbal's travelled planets and considered to be his mentor, is the main character in his "Javidnama" work. Iqbal, who visited and talked with spiritual minds of different thinkers of East and West through Mevlana's guidance, also respected the spirit of Ottoman State's vizier, Said Halim Pasha.

Said Halim Pasha plays a significant role in the history of Ottoman Empire and Turkic history for his public and political activities and views. Pasha's works had an affect in the Near East in early twentieth century. They were translated into Urdu and English languages and spread widely among the activists of movement for national, religious and political freedom in Pakistan and India. M. Iqbal familiarized also with Said Halim Pasha's views and shared some common positions. Iqbal chose Said Halim Pasha as a character in his "Javidnama" work in these terms, there by expressing his own views via him. Thoughts of M. Iqbal and Said Halim Pasha have common features on the issues of predominant national civilization, national democracy and Islamic policy in public politics and in the development of society, the problems of the East and West and its separate issues, the disadvantages of the imitation of the West, illiteracy preventing the progress of the Muslim society and others.

Keywords: Muhammad Iqbal, Javidnama, Said Halim Pasha, East, West.

Giriş

Eserleri ve bakış açısı üç önemli düşünce sistemi -İslam, Hint ve Batı- temelinde şekillenen Muhammed İkbâl (1877-1938) Urdu edebiyatı ve felsefesinin görkemli bir temsilcisi olmuştur. İslam düşüncesi ve tasavvuf felsefesini derinlemesine öğrenmesi ve bu temel üzerinde Batı fikir sistemini benimsemesi İkbâl'in eserlerinde Doğu ve Batı dini-felsefi dünya kavramının ifadesine ortam yaratmıştır. Tasavvufa yönelen yazarın büyük Türk sufi düşünürü ve şairi Mevlana Celaleddin Rumi'nin eserlerinden ilham aldığı vurgulamak gerekir. "...Mevlana Celaleddin Rumi'nin eserleri onu derinden etkilemiştir. Hatta bu etki, iki kimliği düşünce dünyasında "mürşid-mürid" ilişkisine kadar götür-

*müşür.*¹ Muhammed İktbal şair, filozof, avukat ve öğretmen olarak çalışmıştır. Eğitimci ve reformcu İktbal, siyasi faaliyetleri ile Hindistan'ın kuzeybatısında Hint Müslümanlarının bağımsız devletinin kurulması için mücadele etmiştir.

Muhammed İktbal'in düşünceleri "*mükemmel insan*" fikrine dayanır. Mütefekkir şair; İslam toplumu başta olmak üzere tüm dünyada "*insan*"ı "*merkezi güç*" olarak kabul etmiştir. Bu durumda insan doğal olarak toplumunun sorunlarının çözümünde ve manevi ilişkilerin kurulmasında "*merkez*"de yer almıştır. İktbal'in Doğu ve Batı'nın sosyal ve felsefi düşüncesinden aksettirdiği meseleler de "*insan faktörü*"ne yönlendirilmiştir.

İktbal, İslam dininin konumunu tartışırken modern dünyadaki rolünü de değerlendirir: "*Dostum, ben Müslümanım. Tevhid'e inanıyorum. Bu gerçeğe en başından beri inandım. Var olan her şeyin nabzında yaşamın işareti bundadır. Ve Müslüman'ın hayal gücü bundan beslenir.*"²

İktbal'in şiiri, fikirlerin zenginliği, edebi-felsefi özellikleriyle karakterizedir. İlişki, akıl, sezgi, insan yaşamının özü, yaşamın özü ile yaratılıştaki rolü ve diğer felsefi konular arasındaki çelişki, hayatın anlamı, değişkenlik ve istikrar, özgürlük ve determinizm (kaçınılmaz sona inanma anlayışı), varoluş ve gelişme şairin ve filozofun sanatsal yaratıcılığını gösterir. "*Muhammed İktbal'in şiirleri öylesine farklı ve zengin konulara sahiptir ki, birbirinden farklı pek çok antoloji oluşturmak mümkündür.*"³

İktbal'in eserlerindeki içtimai-siyasi görüşleri milleti ve İslam Dünyası hakkındaki görüşleri önemli bir yer tutar. Eserlerini ve faaliyetlerini Müslümanların ilmi, medeni, sosyal ve siyasi inkişafına hasretmiş, edebi-felsefi eserlerinde İslam'ın yüceliğini göstermeye çalışmıştır. İçtimai faaliyetleri ile Müslümanların ve milletin dünya halkları arasında layık olduğu yere gelmesi için mücadele etmiştir. İktbal, ilk planda Allah'a yakarır: "*Ya Rab! Sen can ve teni yaratansın. Bu perişan dertlinin senden bir çift dileği var. Bu eski dünyada fitneler görüyorum. Bu isyanlar benim içimde de var, toplumda da! Bunlar, âlem senin emir ve hükmünle çizdiğin masal yolundan ayrılmadan mı dünyaya geldi yoksa onu başka bir Allah mı yarattı?*"⁴

Bu bağlamda İktbal Türk Milleti'ne karşı tutumunu dile getirmiştir. Şaire göre, Müslüman milletler arasında Müslümanları dogmatik uykudan uyandıran sadece Türklerdir. Şair, Türkler hakkında şunları yazmıştır: "*Türlere kapalı kapılar açıldı. Mısırlıların binası güçlü kuruldu. Sen de benliğin eteğine yapış. Onsuz kimseye ne mülk ne de din verilir. Talihini kendi eliyle yazan millete Tanrı yücelik verir.*"⁵

¹ Cevdet Kılıç, *Büyük mütefekkir Dr. Muhammed İktbal Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Muradiye Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 10.

² Muhammed İktbal, *Kervanın Çağnısı (Bang-i Dera), Doğu'dan Esintiler İçinde*, Çev. A. Asrar, Düşünce Yayınları, İstanbul 1988, s. 78.

³ Mir Mustansir, *Preface and Acknowledgements \ Tulip in the Desert. A Selection Of The Poetry Of Muhammad Iqbal*, Translated and edited by Mustansir Mir \ Orient Longman, New Delhi 2000, s. VII.

⁴ Muhammed İktbal, *Allâme Doktor Muhammed İktbal'in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, Çev. Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul 1976, s. 46.

⁵ Muhammed İktbal, *Kulluk Kitabı, Hicaz Armağanı, Yeni Gülşen-i Râz, Musa Vuruşu*, Çev. Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul 2006, s. 54-55.

Muhammed İkbâl, toplumsal ve dini konularda çok önemli problemleri gündeme taşımıştır. Şaire göre, millî inkişaf için bağımsız mücadele gereklidir. “Kendisi başkası hesabına akan milletle Allah meşgul olmaz” diyen İkbâl, ilahi güç ve akıl münasebetini şöyle izah etmiştir: “Enelhakk, ilahiyet makamından başka bir şey değildir. Ona layık olan var mı, yok mu? Eğer bunu biri söylerse ona hitap ettiler. Eğer bunu bir millet söylerse, yersiz değildir. Enelhakk sözü her budağın üzerinde, kanında şeh damlacıkları olan bir millette layıktır. Böyle milletlerin, milletler arasında makamı yüksektir. İki dünyada lider o millettir ki, yaratmaq işinden bir an geri kalmaz, ona uyku ve yorgunluk haramdır.”⁶

Muhammed İkbâl cehaletin sebeplerinden biri olan “talih” bahanesinin kullanılmasını kabul etmiyor. Şair Müslümanlığı millet uğruna çalışmakta, mücadelede görür. Avrupa devletlerinin Doğu’daki “sömürge” siyasetine karşı çıkmakta, bu yolda kendine has şekilde Türklerden örnek almaya çalışır: “Osmanlı Türkleri’nin sözü doğru anladıklarını işittim. Kim onlara benim bu garip şiirimi aktaracak?”⁷

Muhammed İkbâl’in millî meseleleri daima gündemde tutması, millî meselelerin çözümünü İslam diniyle bağlantılandırması tesadüf değil, yaşadığı devrenin dünyadaki toplumsal ve siyasal dinamikleriyle ilgilidir. İngilizlerin yanında çalışan, İngiliz terbiyesi verilen Hindistan Müslümanları, Batı’nın İslam dini karşısındaki anlayışsızlığı karşısında İslam medeniyetini müdafa etmeye çalışarak, Müslüman toplumlar arasında ıslahat savunuyorlardı. Muhammed İkbâl de, Müslüman toplumlarda “ıslahat” fikrini savunan aydınların kendi devresindeki son halkasıydı. İkbâl, Cemaleddin Afgani’nin “Millî Birlik” düşüncesinden etkilenen gençler arasında yer alıyordu. Aynı zamanda, Türk fikir hayatının önemli şahsiyetlerinden Mehmet Akif Ersoy, Said Halim Paşa, Ziya Gökalp gibi şahsiyetlerin fikirlerinden de etkilenmiş ve istifade etmiştir.

Cavidname’nin İkbâl’in Eserleri Arasındaki Yeri

M. İkbâl’in sevgi felsefesinin, Doğu ve Batı kültürüne, Doğu’nun gelişmesine, Müslüman dünyasının ilerlemesi ve İslam’ın yüceliğini gösteren eserleri arasında “Cavidname” özel bir yere sahiptir. Filozof şairin 1929-1932 arasında yazdığı ve 1932’de Lahor’da yayınlanan “Cavidname” adlı eseri XIII. - XIV. asırlarda yaşamış meşhur İtalyan şairi Dante Alighieri’nin “İlahî Komedyâ” adlı eserine nazire ve Cavid’e seslenme olarak yazılmıştır.

Mesnevi, Muhammed İkbâl’in eserleri arasında çok önemli bir yer tutmaktadır. Burada mütefekkir şair Doğu ve Batı düşüncelerini esas alarak “kamil insan”ı değerlendirmiştir. Eserde hem *Mevlana*’nın hem de *Dante*’nin tesirinin hissedilmesi bu bakımdan çok önemlidir. Aşk, insan ve Yaradan, ilahi kanunlara uygunluk, ruhun Allah’a ulaşma arzusu gibi Muhammed İkbâl’e has hususlar eserde kendini göstermektedir. “Cavidnâme” klasik Doğu eserleri tarzında yazılmıştır.

⁶ Muhammed İkbâl, *Kulluk Kitabı...*, s. 54-55.

⁷ Muhammed İkbâl, *Kulluk Kitabı...*, s. 54-55.

Eserin kurgusu, kahramanları, Muhammed İkbâl'in beslendiği kaynaklar ve felsefesi Pakistan şairinin bedii konseptindeki ilahi aşk ve beşeri değerleri gündeme taşımaktadır. Oğlu Cavid'in şahsında genç nesile seslenen eserin ileri sürdüğü fikirlerin sadece dönemine ait olmadığı ve gelecekte de geçerli olacağı eserin adından da belli olmaktadır. Çünkü "Cavid" kelimesi "ebedi, daimi, kalıcı, ölümsüz" anlamını taşımaktadır. İkbâl eserde şöyle sesleniyor:

*Eski pîrlerden ümidini kesen ben
Biraz bahsedeceğim gelecek olan günlerden⁸*

Kendini yaşadığı devre ile sınırlandırmayan geleceğe seslenen şairlerin milletlerin tarihlerinde önemli rol oynadığını belirten İkbâl, onları "peygamberliğe varis" gibi değerlendirmektedir.

*Şairin amacı eğer insan yaratmak ise
Şairler de varistir peygamberliğe!⁹*

Eserde İslam Peygamberi'nin Mirac'a yükselmesinin önemli yer tutması büyük Türk ve İslam şair ve filozofu *Mevlana Celaleddin-i Rumi*'nin eserde esas kahraman olarak seçilmesi İtalyan şairi *Dante* ve Alman şairi *Goethe*'nin tesiri, İkbâl'in eserdeki adının İsfahan'daki meşhur bir ırmak olan *Zinderudun* olarak seçilmesi, Doğu ve Batı dünyasının meşhur simalarının ruhları ile sohbetin verilmesinin anlamı gayet derin ve açıktır. Bunlar İkbâl'in dünya görüşünün zenginliğine, hoşgörü, sevgi, barış ve dostluk değerlerine verdiği öneme işaret etmektedir.

Mevlânâ Abdussalam Nadavi eserle ilgili önemli bir hususu şöyle dile getirmiştir:

"Dr. İkbâl uzun bir zamandan beri Hz. Peygamber'in sır ve gerçekleri ile ilgili bir kitap yazmaya hazırlanıyordu. Yeni "Gülşeni-Raz" da olduğu gibi, muasır ilimlerin ışığında Miraç'ı açıklamak, günümüz ilminin ışığında yeni bir "Miraçnâme" yazmak istiyordu. O sırada ünlü İtalyan şairi Dante'nin "İlahi Komedyası"nda yer alan hadiselerin Hz. Muhammed'in Mirac'ına dayandığı veya Hz. Muhammed'den sonra yaşayan şair ve mutasavvıfların eserlerinden alındığı şeklinde fikirler ortaya çıkınca, İkbâl bu görüşleri dikkate alarak Cavidnâme'yi yazmıştır."¹⁰

Bu bakımdan eser, adeta "nazire" gibi ortaya çıksa da, İkbâl'in orijinal fikirlerini aksettirmektedir.

İslam düşüncesine sahip, Batı ilmini ve dünyasını yakından bilen İkbâl, "tarihi devrelerin fitne döneminde Mevlânâ vardı. Son çağın fitne döneminde ben varım" diyerek Cavidname'de Mevlânâ'nın izni ile göğe yükselir, Allah'ın huzuruna çıkar ve tecellisini görür. İkbâl, Mevlânâ ile ay ve yıldızları geçerek Tevasin Vadisi'ne gelir. Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn, Uranüs geze-

⁸ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, Tercüme Eden: Halil Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014, s. 28.

⁹ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, s. 61.

¹⁰ Nadavi Mevlana Abdussalam, *Hayat-i İkbâl*, 2001, s. 18.

genlerini gezer. Birçok meşhur insanın ruhları ile karşılaşır ve onlarla sohbet eder.

*Sözlerim gelir bir başka alemden
Bu kitap gelir başka bir gökyüzünden¹¹*

Cavidname’de Said Halim Paşa’nın Tasviri

“Cavidname”nin “Merkür Gezegeni” bölümünün “Cemaleddin Afgani ve Said Halim Paşa’nın ruhlarını ziyaret” başlığı altında Türk Sadrazamı hakkındaki fikirlerini dile getirir. *Mevlânâ*’nın rehberliği ile burayı ziyaret eden *Zinderudun* hiçbir hayat izi görünmeyen ama her taraftan ezan sesi işitilen mukaddes yerleri Türk şairinin dilinden tasvir etmektedir:

*Rûmî dedi: “Evliyaların makamı burada
Bu toprak dünya tanıdık bizim toprağımızla
İnsanlığın babası cennetten ayrıldığında
Bir kaç gün kaldı bu dünyada
Bu boşluklar onun ahlarnı gördü
Sabah vakti inlemelerini gördü
Bu itibarlı makamı ziyaret edenler
Yüce makamlardan gelen temiz erenler
Temiz erler Fuday ve Ebû Saîd gibi
Arifler Cüneyd ve Bâyezid benzeri¹²*

İkbal, VII. asırda yaşamış Horasan’ın ünlü sûfilerinden *Fudayl İbn İyad* (726-803), XI. asrın meşhur sûfi şairi, Farsça şiirleri, özellikle de rubailerinde tasavvufi fikirleri terennüm eden ve ilk sûfi şairlerden biri olan *Ebû Saîd Ebû-l Hayr* (967-1049), IV. asrın başlarında sûfizm öğretiminin başlangıç devresinin en önemli temsilcilerinden; tasavvuf termin metod ve esalarının yerleşmesinde büyük hizmetleri olan ve tasavvuf felsefesinin temellerini atan *Cüneyd-i Bağdâdî* (830-910), IV. asrın ilk mutasavvıflarından, sekr, fenâ, melâmet, mârifet, muhabbet, mi’raç ve diğer bazı tasavvuf anlayışlarının yerleşmesi için mücadele eden *Bâyezid-i Bistâmî* (804-874) gibi “evliya” olarak gördüğü şahsiyetlerin, “yüce makamlardan gelen erenlerin”¹³ ruhlarının dolaştığı makamda “yanma, yakılma fırsatını kaçırmadan”¹⁴ namaz kıldıkları iki ruhu “Türk önder ile Afganistan’lı imam” diye adlandırır. İkbal, Mevlana’nın dili ile *Cemaleddin Afganî* (1838-1897) ve Said Halim Paşa hakkında “Doğuda doğmadı bunlardan iyi kişi, çözdü onlar tırnaklarıyla düğümleri!”¹⁵ der ve Türk kahramanı “O dertli Halim, Türk kumandan, Fikirleri yüce dünyadaki makamından”¹⁶ şeklinde değerlendirir. Manzumenin sonunda ise Said Halim Paşa’nın “Doğu ve Batı” başlıklı sözleri takdim edilir.

¹¹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 28.

¹² Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 76.

¹³ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 76.

¹⁴ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 76.

¹⁵ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 76.

¹⁶ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 77.

İkbal, “Cavidname”de Mevlana ile birlikte Said Halim Paşa’nın ruhu ile görüştüğten sonra onun Doğu ve Batı hakkındaki fikirleri ifade edilir. Aşk ve akıl münasebetleri eserdeki en önemli konulardan biridir. İkbal, Doğu ve Batı’yı kıyaslarken aşk ve akıl penceresinden uygun görererek istifade etmiştir.

*Akıl, yaşam sistemi Batılı kafasında
Aşk evrenin sırrı Doğulu nazarında
Akıl, aşk sayesinde Hakk’ı tanır
Aşkın işi akılla sıklıkla bağlanır¹⁷*

İkbal, Said Halim Paşa’nın dili ile, yeni dünyadaki aşk ve akıllı Doğu ve Batı’nın medeni değerlerinin birliğinde görür

*Aşk akılla birlikte davranırsa
Başlar başka bir alemi yaratmaya
Kalk ve başka yap bir alem resmini
Akılla güçlendir aşkın etkisini¹⁸*

İkbal’in Türk kahramanı, güce sahip Avrupa’nın aşksız ve kalpsiz kaldığını dile getirir:

*Avrupalıların alevi ıslanmış, sönmüş
Gözlerinde güç var ama kalpleri ölmüş
Kılıçlarıyla vücutlarında yaralar açtılar
Kendi avlarının kurbanı oldular!¹⁹*

“Cavidname” de Said Halim Paşa’nın diliyle verilen ikinci bölümde daha çok cahil din adamlarının (mollaların), eğitimsiz dindarların türettikleri fitneler şöyle tenkit edilir:

*Kur’an’ı satan o molların hileleriyle
Ruh-i Emin CebraİL gördüm feryad etmekte!²⁰*

“Molların dini Hak yolunda fesad çıkarıyor”²¹ diyen İkbal, insanları yalnız Allah yolunda yürümeye çağırılmaktadır:

*Kimseden koku ve reng almaz Hakk’a eren
Çekiciliğine kapılmaz Hak dışında kimsenin²²*

Said Halim Paşa’nın Tarihteki Yeri

Said Halim Paşa (1864-1921) 1913-1917 arasında sadrazamlık yapmış Osmanlı devlet adamıdır. Kahire’de doğan, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın torunu, Mehmet Abdülhalim Paşa’nın oğlu olan Said Halim Paşa yüksek eğitim alarak Arap, Fars, İngiliz ve Fransız dillerini öğrenmiş, sonra

¹⁷ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 84.

¹⁸ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 84.

¹⁹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 84.

²⁰ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 98.

²¹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 98.

²² Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 99.

beş yıl İsviçre’de siyasi ilimler tahsil etmiştir. “*Dedeleri Konya’dan Kavala’ya yerleştirilmiş olan bir Türk ailesidir.*”²³

Said Halim Paşa 1888’de Mir-i Miran rütbesi ile ve Mecidi nişanı ile Şûra-yı Devlet (Danıştay) âzâsı olarak çalışmaya başlamış, pek çok rütbe alarak, pek çok görevde bulunmuştur. “*İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Genel Sekreterliği’ne seçilen Said Halim Paşa “Mahmut Şevket Paşa’nın 11 Haziran 1913’te şehit edilmesinin ardından, önce vezirlik rütbesi verilerek Sadâret Kaymakamlığı’na, ertesi gün de (12 Haziran 1913) Sadrazamlık (Başbakanlık) makamına getirildi.*”²⁴

Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması, ülkede ve dünyada ortaya çıkan gelişmeler Said Halim Paşa’nın mesuliyetini ağırlaştırmıştır. O, bir taraftan devlet yönetimi, diğer taraftan da dünyadaki olayların toplumsal, sosyal, siyasi ve felsefi tarafları üzerinde de düşünmüştür. “*Said Halim Paşa’nın sadrazamlık yılları dünyanın çalkalandığı yıllara denk gelmektedir. I. Cihan Harbi’nin başladığı ve en sıcak saatlerinin yaşandığı yıllarda Osmanlı Devleti’nin Sadrazamı ve Harâciye Nâzırı pozisyonunda olan Said Halim Paşa’nın üzerinde son derece ağır bir sorumluluk bulunuyordu.*”²⁵ Muharebe yılları sürerken 1915’te Hariciye Nazırlığı’ndan, 3 Şubat 1917’de Sadrazamlıktan ayrılmıştır.

Said Halim Paşa 1919 yılında hapsedilmiş, serbest bırakıldıktan sonra Roma’ya gitmiş ve orada da şehit edilmiştir. “*5 Aralık 1921’de bir Pazartesi günü akşamı araba ile evinin kapısına geldiği sırada Arşavir Şıracıyan adlı bir Ermeni komitacının silahlı saldırısına uğrayarak şehit edilmiştir. Naaşı İstanbul’a getirilmiş ve 30 Aralık 1921 günü Yeniköy’deki yalısından alınarak büyük bir törenle II. Mahmut Türbesi’nin bahçesine defnedilmiştir.*”²⁶

Said Halim Paşa toplumsal, sosyal, siyasi görüşlerini kaleme aldığı, küçük hacimli risaleler yazmıştır. Bu eserler “*Buhranlarımız*” başlığı altında yayınlanmıştır. Kitap, “*Meşrutiyet, Taklitçiliğimiz, Fikir Buhranımız, Cemiyet Buhranımız, Taassup, İslâm Dünyası Neden Geri Kaldı? İslâmlaşmak, İslâm Devleti’nin Siyasî Yapısı*” risalelerinden oluşmaktadır. “*Buhranlarımızda Said Halim Paşa’nın, din, medeniyet, Doğu, Batı, kültür, temel devlet ve toplum sorunları, hastalıkları, taklit, siyaset, savaş, göç, kültür emperyalizmi gibi daha pek çok konuda görüşlerini bulmak mümkündür. Bu haliyle Buhranlarımız önemli bir kültür kaynağıdır.*”²⁷

Said Halim Paşa’nın fikirleri Müslüman dünyasında da geniş şekilde yayılmış, özellikle Pakistan ve Hindistan Müslümanları arasında Paşa’nın fikirlerine büyük rağbet gösterilmiştir. Hindistan Müslümanları Said Halim Paşa’nın fikirlerini İngilizce ve Urduca yayınlardan takip etmişlerdir. “*İngilizce ve Urduca tercümelerinin yayımlandığı risalelerin, gerek Türk aydınları gerekse İslâm*

²³ M. Hanefi Bostan, “Sadrazam Said Halim Paşa”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011, s. 11.

²⁴ https://tr.wikipedia.org/wiki/Said_Halim_Pa

²⁵ Bostan, “a.g.m.”, s. 15.

²⁶ https://tr.wikipedia.org/wiki/Said_Halim_Pa

²⁷ Mustafa Gündüz, “Said Halim Paşa’da ‘Medeniyet’ Kavramı”, *Journal of Islamic Research*, Cilt: 21, Sayı: 2, Ankara 2010, s. 144.

aleminin farklı coğrafyalarındaki aydınları üzerinde hayli etkileri olmuştur... Hindistan ve Pakistan'daki Müslüman düşünürler üzerinde etkili olan küçük fakat önemli risalesi İslamlaşmak ve İslam'da Teşkilât-ı Siyasiye başta olmak üzere, diğer eserlerinin "uzun müddet Türk okuyucusunun meçhulü kalması ciddi bir kayıp olmalıdır."²⁸

İkbal ve Said Halim Paşa'nın Fikirlerindeki Benzerlikler

İkbal, Said Halim Paşa'nın tercüme edilen eserlerini okumuştur. Muhammed İkbal'in milli-manevi meseleler, İslam dini, Müslüman halkların gerçek durumu ve gelecekte inkişafı, Doğu ve Batı meselerini irdelediği "Cavidname" adlı eserinde Said Halim Paşa'yı ve fikirlerini kaleme alması tesadüfi değildir. İkbal'e göre, Müslüman halklar arasında mevcut zamanın problemlerini anlayan ve çözmeye çalışanlar sadece Türklerdi. Hayatlarının büyük bir kısmını aynı devrede geçiren iki Doğu düşünürünün Doğu dünyası ve İslam dünyası özelinde aynı konular üzerinde düşünmesi ve benzer çözüm önerilerini sunmaları, İkbal'in Said Halim Paşa'dan hayli etkilendiğini ve bu nedenle eserine dahil ettiğini düşündürmektedir.

İslamcılık Görüşleri

İslam dininden kaynaklanan meseleleri sosyal hayata uygulamaya çalışan ve bu hususa eserlerinden geniş yer veren İkbal'i, Said Halim Paşa'nın "İslamcı" görüşlere sahip olması etkilemiştir. "Çöküş dönemi Osmanlı fikir adamlarının en önemlilerinden biri olan Said Halim Paşa, İslamcı bir devlet siyaset ve fikir adamıdır."²⁹

Said Halim Paşa'nın İslam'ı sadece siyasi alanda değil, toplumsal, sosyal felsefi açıdan da değerlendirmesi İkbal'in dünya görüşü için karakteristik bir özellik idi. "Paşa'nın siyasi şahsiyeti yanında bir de mütefekkirliği söz konusudur ki, mütefekkirliği siyasi şahsiyetine oranla daha önemlidir. Onun en önemli vasfı "düşünen bir kafa" olmasıydı. O aynı zamanda "İslamcılık" fikir akımının en önemli düşünce önderlerinden biri idi."³⁰

Said Halim Paşa, "Meşrutiyet" adlı yazısında "devlet siyaseti, İslam kanunlarını esas alırsa daha adaletli bir sistem kurulabilir. Osmanlı İmparatorluğu siyaseti, tarihte İslam Hukuku'nu uyguladığı için hem "ümme"ye hem de Müslüman olmayan milletlere karşı hoşgörülü ve adaletli olmuştur" görüşünü savunuyor.

"İslam inancından çıkan adalet esasına dayanmakta bulunan kanunlara daima tabi olmaları sayesinde Müslüman toplumlar, her zaman için کافی derecede eşitlik ve hürriyet taraftarı bir nizam içinde yaşamışlardır. Bu eşitlik ve hürriyet, sadece kendi içtimai durumları ve siyaset adamlarının tahammül derecesi ile sınırlanmıştır. Müslüman toplumlarda şahsi veya mevkiden gelen hiçbir imtiyaz istibdat ve tegallüp sebebi olamaz. Bu

²⁸ Gündüz, "a.g.m.", s. 143-144.

²⁹ Bostan, "a.g.m.", s. 21.

³⁰ Bostan, "a.g.m.", s. 22.

cemiyetler, adalet ve hakkaniyet esaslarını tatbik etmekle mükelleftirler. Garpta, din ve mezhep adına yapılan zulümler cemiyeti kanlara boyarken, bu esaslar sayesinde, İslam memleketlerindeki gayri müslim cemaatler mes'ut ve rahat bir hayat sürmüşlerdir.

Bu esaslar, geniş ve aydın bir görüşle tefsir ve tatbik olduğu zamanlarda, İslam cemiyetleri yükselmiş ve mes'ut olmuşlardır. Aksine terk ve ihmal edilince veya yanlış anlaşılıp fena tatbik konulunca da baştakilerin istibdadı altına girerek müstahak oldukları hale düşmüşlerdir.”³¹

İkbal “Cavidname” eserin Merkür gezegeni faslının “Afgani'nin Rus milleti-ne mesajı” bölümünde, yumuşak bir ifadeyle bağımsızlık fikrini işliyor.

*Kur'an'ın maksat ve amacı başka
Müslüman'ın adet ve töresi başka³²*

Müslümanlar İslam değerlerinden uzaklaştıkça Müslümanların sorunlarla boğuşmaya başladığına inanan İkbal, eserinin sonundaki “Cavid'e hitap” bölümünde şunları yazıyor:

*Müslüman kendi benliğini yitirdi
Ey Hızır! Boğuluyoruz, uzat elini!³³*

İkbal'e göre, güneşin ülkesi olan Asya benliğini kaybetmiş, başkasına benzemiştir. Akıl, din, ilim, namus ve ar Avrupalı lordların zincirlerine bağlanmış. ³⁴ İkbal, İslam değerlerine geri dönmeyi, Kur'an'ın hükümlerini hakim kılmayı tek kurtuluş yolu olarak görmekte ve göstermektedir.

Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nin “İslamcılık” siyaseti ile yükseldiğini, yeniden yükseliş için “İslamcılık” siyasetine dönülmesi gerektiğini düşünüyordu. “Paşa, Batı'da ortaya çıkan millî toplumların Osmanlı Devleti'nin yapısına pek uygun düşmediğini ve Osmanlı birliğini milliyet esasına göre değil, İslâmî birlik ve dayanışma esasına göre ele almanın gerekli olduğu fikrini savunmaktadır.”³⁵

“Meşrutiyet” başlıklı yazısında, Said Halim Paşa şu görüşleri savunmaktadır:

“Osmanlı siyasi birliği, Avrupa huristiyan hükümetlerinde olduğu gibi milliyet esasına değil, İslam birliği ve kardeşliği esasına dayanmaktadır. Esasen İslamiyete has olan bu his sayesinde ki dünyadaki bütün müslümanlar kendilerini birbirlerinin kardeşi sayarlar.

Bazı mütefekkirler, böyle bir siyasi birliğin hakiki ve devamlı olamayacağına iddia ediyorlar. Fakat Osmanlı tarihi onların bu iddialarını kat'î

³¹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Baskıya Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1970, s. 62-63.

³² Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 101.

³³ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 266.

³⁴ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 267.

³⁵ M. Cengiz Yıldız, “Said Halim Paşa'da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011, s. 47.

olarak yalanlıyor. Ayrıca şunu da ilave edelim ki, icap ve ihtiyaçları anlaşılmak ve yerine getirilmek şartı ile, böyle bir siyasi birliğin de diğerleri kadar değerli olmaması için mantiki bir sebep yoktur. Ne yazık ki bizim mütefekkirlerimizden pek çoğu, bir milletin layık olduğu saadetin derecesini batıya olan benzerliği ile ölçüyorlar. Batılı milletleri ne kadar çok taklit edebilirsek o kadar mes'ut olacağımıza inanıyorlar. Halbuki bizim bu şekilde Batı milletlerini taklit etmemiz kendi şahsiyetimizden, mazimizden, adet ve inançlarımızdan ve adeta varlığımızdan sıyrılıp çıkmamızdan başka hiçbir mana ifade etmez.”³⁶

İkbal de, bu çerçevede görüşler ileri sürmüştür:

*Din kuvvetli birlik makamına dayanır
Birlik biçimlenince millet canlanır*³⁷

Said Halim Paşa'ya göre, milli kültürü ve İslamcı dünya görüşünü reddeden hiçbir yenilik Osmanlı toplumu için faydalı olamazdı.

Milli Meseleler

Önemli bir İslam alimi olan İkbal, bütün Müslüman halkların milli ve manevi yönden gelişmesinden yanaydı.

Eğitim, medeniyet, sosyal-iktisadi, siyasi, milli benliğini kaybetme gibi çeşitli başlıkları olan milli problemler de, İkbal'in eserlerinde ve düşüncelerinde önemli bir yer tutmaktadır. İkbal “Göklerin ardında” bölümünün “İlahi cemaletin seslenişi” başlığında “millî birlik” konusunu şöyle işlemektedir:

*Fert, birlik ile ilahi dereceye ulaşır
Millet birlik sayesinde celali kazanır!*³⁸

Said Halim Paşa'nın eserlerinde de milli meseleler önemli bir yer tutmaktadır. “Paşa, Batı medeniyeti ve sosyal hayatını yakından tanımış olmasına rağmen, kendi kültür ve medeniyetine, özellikle Türk Milleti'ne yabancı değildi. O kendi millî değerlerine bağlı aydın bir fikir ve devlet adamı idi.”³⁹ “Fikri buhranımız” başlıklı yazısında Said Halim Paşa, milli ruhumuzu zayıflatan, Türklük ve milli değerler konusunda gelişmemize engel olan meselelerden şöyle bahsetmektedir: “Dikkat edilirse edebiyatımızda, ifade vasıtası olan kelimelerden başka Türklükle ilgili hemen hiçbir şey görülemez. İlhamın yerini yapmacık, derin ve samimi hislerin yerini de keskin ve serbest bir zeka almıştır. Bu da millî ruhumuzu kuvvetlendireceğine, gevşetiyor. Edebiyatımız kuvvetli ve gerçek imanlar meydana getireceğine, zararlı şüpheler, tereddütler ve inançsızlıklar saçıyor. Neticede tabii olarak, çok tesirli bir bozgun ve çözülme oluyor.”⁴⁰ Bu yazıda, Seyid Halim Paşa milletin milli kültürünü inkar edenleri sert bir şekilde tenkit etmektedir: “Kendi memleketinin kültürünü, medeniyetini, irfanı-

³⁶ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 66.

³⁷ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 236.

³⁸ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 257.

³⁹ Bostan, “a.g.m.”, s. 22.

⁴⁰ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 104.

nı inkar eden veya hakir gören milliyetini kaybeder. Dolayısıyla da, artık onun adına konuşmak, hakkı değildir.”⁴¹

Said Halim Paşa'nın milliyetle ilgili kendine has görüşleri de dikkat çekmektedir. “Milliyet” ve “medeniyet”i aynı anlamda gören Paşa, medeniyette ortaya çıkan olayların milliyetten farklı düşünülmemeyeceğini ileri sürmektedir. Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nde yaşayan halkın millî ve manevî hayatının Batı medeniyetinden keskin şekilde farklılığının sebeplerini de burada görmektedir:

“Paşa'ya göre medeniyet ile milliyet arasında önemli bir bağ söz konusudur: Zira ona göre “milliyet ile medeniyet” aynı şeydir. Osmanlı Devleti ve toplumunun Batı medeniyeti ile bunca yıldır yaşadığı meselenin kökeninde bu sebep yatmaktadır: Milliyet. Ona göre Osmanlı milletinin yapısına Batı medeniyeti uymamaktadır. Batılılaşmak zaruretine olan inancın bu kadar kötü neticeler vermesi, milliyete aykırı bulunmasındandır. Çünkü milliyet ile medeniyet aynı şey demektir ve Batılılaşmak, kendi medeniyetimizi terk veya inkâr etmek manasını taşır. Netice olarak da kendi milliyetimizden vazgeçmek demek olur.”⁴²

“Cavidname”deki “Ay” bölümünün “Cihandost” başlığında ise İkbâl, aynı meselelere dikkati çekmiştir. Bir milletin milli benliğini kaybetmemesi, gaflet uykusunda olmaması ve milli şuuruna sahip olmasının önemini şöyle anlatmaktadır:

*Ruhu coşku ile titreyen kavim ne kismetli!
Yaratır o çamurundan kendi benliğini!
Göktekiler bayram sabahı sayar o vakti
Bir millet açtığında gözlerini!*⁴³

Said Halim Paşa, “milliyet” ve “medeniyet” hakkındaki görüşlerinde Türk Milleti'ni veya Osmanlı İmparatorluğu dahilinde yaşayan diğer Müslüman milletlerin dünya medeniyetinden tecrit edilmiş ve ilimden uzak tutulmuş şekilde yaşadıklarını iddia etmiyor. Aksine, üstün bir medeniyetten faydalanmayı, öğrenmeyi, meseleleri araştırmayı ve mukayese etmeyi gerekli görüyor. Bunların tefekkürle ve halis düşünceyle yapılacak bu işlerden millet için fayda sağlanacağına inanmaktadır. Bu nedenle, “Fikri buhranımız” başlıklı yazısında şu görüşleri savunmaktadır:

“Kendi medeniyetimizi geliştirmek için kendisinden istifade imkanına sahip bulunduğumuz, daha üstün bir medeniyetten faydalanmayı istemek aslında çok yerindedir. Bu istek hem müşahade ve mukayese zihniyetimizi, hem öğrenmeye olan şevk ve gayretimizi, hem de zeka ve düşünce gibi kabiliyetlerimizin gelişmesini temin ederek manevî varlığımızın kuvvetlenmesine yol açar, milletleri selamete götürecektir meşru ve tabii yegane metod da budur.”⁴⁴

⁴¹ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 109.

⁴² Gündüz, “a.g.m.”, s. 145-146.

⁴³ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, s. 54.

⁴⁴ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 110.

Said Halim Paşa bazı noktalarda hassas olunması gerektiğini, özellikle toplumsal problemlerin çözümlenmesinde “Batı Hayranlığı” hastalığından uzak durulması gerektiğini belirtmektedir. Paşa’ya göre, Türk Milleti’nin toplumsal yapısı ve tarihi demokrasi ruhuna sahiptir. Bu nedenle Türk Milleti’ne Batı demokrasisini örnek göstermek, uygulamaya çalışmak zararlı ve yersizdir. Çünkü Batı medeniyeti kendi içinde pek çok problemi olan Türk Milleti’ne Batı demokrasisini tatbik etmek, yanlış sonuçlar doğurabilir. “Mukallitliklerimiz” başlıklı yazısında Said Halim Paşa bu meselelere şöyle dikkat çekmektedir:

“Zaten denebilir ki, içtimai meselelerde gösterdiğimiz bütün ecnebi hayranlığı bizi garp usulünde demokratlaştırmak istemekten ibaret kalıyor. Halbuki biz, kuruluş devrimizden beri en hakiki bir demokrasi usulü ile yaşamış, esasen demokrat bir milletiz. Tatbik etmek istediğimiz garp demokrasisi ise henüz dün vücuda gelmiştir, çeşit çeşit günahlarla lekelidir ve geçici bir haldir. Bu hal, aristokratik uzun bir mazi ile eşitlik taraftarı bazı cereyanlar arasında bir inkılap halidir. Eşitlik taraftarı yeni cereyanlar garp cemiyetlerini bıktırmakta ve bazı tedbirlere başvurmaya mecbur bırakmaktadır.”⁴⁵

Said Halim Paşa “Fikri buhranımız” başlıklı yazısında “Batı hayranları”nın Batı’dan aldıkları bilgi ışığının “kendilerini aydınlatmaktan çok, görüşlerini köreltliğini”⁴⁶ düşünmektedir. Paşa, üzüyle bu kişilerin “kendini bilmemek”⁴⁷ hatasına düştüklerini şöyle belirtiyor: “Böyle olduğu halde Batıcılar, kendi manevi ve ahlaki hayatlarını, sosyal ve siyasi kanun, prensip olgunluklarını, yani milletin dehasını gösteren, milli, fikri ve ahlaki varlığını meydana getiren şeyleri küçümseyip tahkir ediyorlar. Bunları öğrenip tetkik etmekten fayda umuyorlar. İşte onları, cehaletlerin en uğursuzu olan ‘kendini bilmemek’ haline düşüren de budur.”⁴⁸

Batı’nın Ortadoğu’daki Siyaseti

Muhammed İkbâl, 20. asrın sonlarına doğru siyasi faaliyetlerine başlamıştır. Kendini “siyasetçi” gibi görmeyen, vatanına karşı duyduğu sevginin kendisini siyaset meydanına getirdiğine inanan İkbâl, Hint Müslümanlarının siyasi fikirlerinin gelişmesinde mühim rol oynamıştır. Bilindiği gibi, özellikle 1500’lü yılların başından itibaren Hindistan, önce Portekiz’in, ardından İngilizlerin, son olarak da ABD’nin mücadele alanı olmuştur. “1901’de Hind yarmadasının yüzde 61,5’ini İngilizler kontrol ediyordu. İngiliz hakimiyeti dışında kalan Hindistan topraklarında ise 601 yerli devlet vardı.”⁴⁹ Bu nedenle, İkbâl’in eserlerinde “Doğu-Batı Meselesi”, “Batılı Devletlerin Ortadoğu Siyaseti”, “Siyasi ve Kültürel Hakimiyet”i her zaman dikkatini çektiği konular arasında olmuştur.

⁴⁵ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 90.

⁴⁶ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 99.

⁴⁷ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 101.

⁴⁸ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 101.

⁴⁹ Erol Güngör, *İslâm’ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1991, s. 54-55.

İkbal “Merkür Gezegeni” bölümünün “Cemaleddin Afgani ve Said Halim Paşa’nın ruhlarını ziyaret” başlığında şu fikirleri dile getirmiştir:

*Türk, İran ve Arabistan Batı’ya bağlanmış
Herkes Batı’nın oltasına takılmış kalmış!
Batı’nın emperyalizmi Doğu’yu yıkmış
Komünizm dinin parlaklığını çalmış!*⁵⁰

İkbal, Avrupa hokkabazlarının ümmetin arkasından oyun çevirerek mücadeleyi kazandıklarını Afgani’nin dilinden kederli bir şekilde ifade etmektedir.⁵¹

İkbal, Batı siyasetindeki yalancılığı, riyakarlığı, vahşiliği ortaya çıkarmağa çalışır ve Doğuluları uyanık olmaya aldanmamaya şöyle çağırır:

*Batı Lordu baştan ayağa hile, aldatmaca
Vatanseverliği değil, ayrımcılığı öğretti dindara
O birleşme peşinde, sen ayrımcılıkta
Şam, Filistin ve Irak’ı umursamamakta
Ayrabiliyorsan iyiyi ve kötüyü
Oduna, taşa, toprağa bağlama gönlünü*⁵²

İkbal, Batılı sömürgecileri “*Ey beyaz putlar! Ey Batı lordları! Savaşmadan koltuklarının altına alanlar dünyayı*”⁵³ şeklinde adlandırmıştır. İkbal’e göre, Batı sahte cennet vaadediyor. Batıların işveleri Doğulu aileleri dağıtıyor. Dış görünüşü parlak olduğu için, Doğulular onların cazibesine kapılıyorlar.⁵⁴

Said Halim Paşa da İslam dünyasındaki Batı siyasetinin ve sömürgeciliğinin doğurduğu problemleri yakından biliyordu. Bir devlet adamı olarak sorunları yakından izleyen Paşa, “*Taassup*” başlıklı yazısında, Avrupa’nın Ortadoğu’daki ve Dünya’daki bölücü siyasetini şöyle hatırlatmıştır: “*Böylece Avrupa, her yerin huzur ve rahatını yok etmiş, geçmiş medeniyetlerin asırlarca gayret ve çalışma ile kurdukları siyasi içtimai dengeyi alt üst etmiştir. Yakınlığı sebebiyle, Batı tecavüzlerinden en fazla zarar gören yer, Yakın Doğu olmuştur. Burası parlak bir medeniyetin tükenmez hazinelerine malik olduğu için de Hristiyan rahiplerinin hiç kesilmeyen buz ve adavet yıldırımlarını üzerine çekiyordu.*”⁵⁵

Said Halim Paşa’ya göre, Batılı devletlerin bu siyaseti sadece Doğu’da felaketlere sebep olmamıştır. Doğu ve Batı dünyası arasında ortaya çıkan problemler, Doğu ve Batı medeniyetinin zıtlaşması da Batılı devletlerin siyasetlerinin sonucudur. Doğu ve Batı’nın karşılıklı nefretine, güvensizliğine sebep olan bu durumun yegane sebebi, Batı’nın aman vermeyen “*bölüp, parçalayarak sömürgeleştirme*” siyasetidir. “*Taassup*” başlıklı yazısında bu hususu şöyle anlatmaktadır:

⁵⁰ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 79.

⁵¹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 92.

⁵² Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 80.

⁵³ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 202.

⁵⁴ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 238.

⁵⁵ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 155.

“Garpluların yaptıkları zulümler, tahrip ve yağmalar, onlara karşı kin ve nefret uyanmasına sebep oldu. Garp’tan gelen hiçbir şeye itimat edemeyen İslam alemi, uzun bir müddet onun medeniyetinden de nefret etti. Çünkü Şark, Garb’i Haçlı orduları ve savaşçı papazlar vasıtası ile tanıştı. Garp ise İslam alemini ve Şark’i, çapul ve yağmaya gönderdiği öncülerini vasıtasıyla öğrendi. Avrupa zihniyeti nesiller boyunca, ruhani ve cismani reislerinin nakil ve neşrettiği yalanlarla bulandı durdu. “Müslüman” denince nazarlarında, zararlı ve aşağılık bir mahluk canlanıyordu. Bugün bile Avrupalıların çoğuna göre Müslüman, aşağı seviyeden bir yaratıktır.”⁵⁶

Said Halim Paşa, muasır devrede Batı’nın “Medeniyet” hegemonyasına başladığını, çeşitli şekillerde bölücü ve ayrıştırıcı siyaset izlediğini gösterir ve topluma önemli bir mesaj verir: “Şimdi artık Şark, “Haç” adına değil “Medeniyet” ve “İnsanlık” uğruna tecavüze uğruyor. Müslümanlar, artık görünüşte dinlerinden dolayı ayıplanıp hakarete uğramıyor, ama Avrupa ihtiraslarının tatmini için gerekli pazarların, lüzumlu mahlukatı sayılıyor.”⁵⁷

Batıyı Taklidin Tenkidi ve Millî-Dinî Değerlerin Tebliği

İkbal’i Doğu-Batı meselesinde düşündüren en önemli sorunlardan biri “Batı Taklitçiliği” idi. Avrupa’da eğitim alan, Batı medeniyetinin temel değerlerinden habersiz neslin taklitçiliğine dikkati çekiyordu. Buna karşılık, Batı’nın ilmi değerlerinin alınması gerektiğine inanıyordu. “Cavidname”nin “Cemaleddin Afgani ve Said Halim Paşa’nın ruhlarını ziyaret” bölümünde de bu fikirler verilmektedir:

Türlü türlü cilveleri varsa da
İbret gözüyle bakarım Avrupa’ya!
Ey onun taklidinin esiri olan!
Özgür davran
Ku’ran’ın eteğine yapış, özgürlüğünü kazan!⁵⁸

İkbal’e göre, Batı’yı taklit etmek yerine hadiselerle objektif yaklaşmak gereklidir. “Göklerin ardında” bölümünde şöyle yazıyor:

Doğu’ya kendini kaybettirir Batı taklidi
Bu kavimlere lazım aslında Batı’nın tenkidi⁵⁹

İkbal, Batı hayranlarını:

“Batı’ya mest olmuş, geçmiş kendinden,
Tatlı bir zehir içmiş Batı’nın elinden!”⁶⁰ şeklinde eleştirmişti.

Muhammed İkbal, Müslüman halklara İslam’a dönmelerini, meselelerinin çözümünü Kur’an’da aramalarını, İslam düşüncesine sahip olmayı ve Batı’nın hilesine karşı aldanmamayı tavsiye etmektedir:

⁵⁶ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 156.

⁵⁷ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 156.

⁵⁸ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 92.

⁵⁹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 236.

⁶⁰ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 237.

*Düşüncelerine kaynak ara Kur'an'dan!..
Batı'yı terk edip bul benliğini!
Farkındaysan eğer Batı'nın hilesinin
Tilkiliği bırak, aslanlığı meslek edin!⁶¹*

İçte gelişme taraftarı olan Said Halim Paşa “zirveye ulaştığı dönemler de dahil olmak üzere, uzun bir zaman farklı kültürlere sahip toplumların gelişmesine katkı sağlayan, fakat son dönemlerde bu misyonunu kaybetmeye başlayan İslam Medeniyeti ve en önemli temsilcisi sayılan Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı sıkıntıların kesin çözümlerle aşılması gerektiğini düşünür. İslam Medeniyeti'ni kurtaracak çözümler, yine bu medeniyetin kendi içinde aranmalı ve Batı Medeniyeti'nden bu konuda büyük bir katkı beklenmemelidir.”⁶² Said Halim Paşa “Buhranlarımız” kitabındaki “Mukallitliklerimiz” yazısında başka milletlerin tecrübelerini aynen uygulamaya çalışan bir milletin, tamiri imkansız birtakım hatalara düşeceğini belirtir:

“Batının medeniyeti, siyasi ve içtimai müesseseleri bizde pek tabii olarak bir hayranlık uyandırmıştır. Bu hayranlığın sevgi ile Avrupa milletlerinin tecrübelerinden istifade etmeyi şiddetle arzu ediyoruz. Bu arzu, bizim fikir hayatımıza, felsefemize, siyasi ve içtimai faaliyetlerimize başkaca bir özellik getirmektedir. Her milletin kendine has fikirleri ve ihtiyaçları olduğu için, siyasi ve içtimai meselelerde başka bir milletin tecrübelerinden istifade etmek kadar güç bir iş olamaz. Her milletin kendine has fikirleri ve hisleri olmasaydı, içtimaiyat ilmi (sosyoloji), hayvanat ilmi (zooloji) ile garip bir şekilde iç içe bulunurdu. Bunun içindir ki, başka milletlerin tecrübelerinden istifade etmeye kalkışan bir milletin, tamiri imkansız birtakım hatalara düşmemesi güçtür.”⁶³

Hem Said Halim Paşa, hem de İkbal, Batı'yı körü körüne taklidin ortaya çıkacağı sorunları göstermek için Doğu ve Batı arasındaki farklılıkları göstermektedir. İslam değerlerinin üstünlüğünü öne çıkartarak, mukayese edilmesini istemektedir. “Mukallitliklerimiz” yazısında Said Halim Paşa, Batı'nın “İslam Siyaseti” ile “Doğu Siyaseti” arasındaki çok önemli bir farka şöyle dikkati çekmektedir:

“Şarkı garptan ayıran en görünür fark, Avrupa'nın putperestlikten Hristiyanlığa geçmesine rağmen, ruhbanlık ve asillik imtiyazlarının baskısı altında yaşamasıdır. Bu hal ise tabii olarak zulme ve düşmanlığa sebep olmuştur. Şark ise İslamiyet ile şeref bulduktan sonra ne ruhban sınıfını, ne asilzadeleri ve ne de bir başka keyfi imtiyazı tanımıştır. Hangi ırk ve mezhebe mensup olursa olsun, bütün insanlar arasında hakiki bir adalet, tabii bir eşitlik ve samimi bir kardeşlik dünyası kurmaktan başka gayesi olmayan bir “adalet ve eşitlik kanunu”na tabi olmuştur.”⁶⁴

⁶¹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 102.

⁶² Ferhat Ağırman, “İslâmcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa'da Milliyetçi Yaklaşımlar”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011, s. 31.

⁶³ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁶⁴ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 77-78.

İkbal ise, başka bir farkı öne çıkarmıştır. Filozof şaire göre Doğu ve Batı arasındaki en büyük farklardan biri, aşk ve ilim münasebetini düzgün kuramamasıdır.

“Gönül Hakk’a bağlanırsa, peygamberlik,
Hak’tan uzak kalırsa bu olur kafirlik”⁶⁵ diyen İkbal; Avrupa’nın “gönül ateşinden nasıpsız”⁶⁶ ilmi ile yaratılmış bombaların dünyayı parça parça ettiğini ve her yerde felaket yarattığını şöyle anlatmıştır:

*El atar milletlerin sermayesine!
Gücü, İblis’e yordaklık yapar
Ateşle sohbet ateşe nur katar*⁶⁷

İkbal, böylesine bir ilmin elde ettiği başarıları “bâtıl ilim”⁶⁸ olarak adlandırır. İkbal, cemiyete zıt yabancı kanunların taklid ve tatbikinin faydasız olduğunu, insanlar tarafından benimsenmesinin ve kabul edilmesinin mümkün olmayacağını şöyle savunur:

*Gökten inmiş olsa da başkasının kanunu
Ruha ağır bir yükür başkasının kanunu!*⁶⁹

Said Halim Paşa, her milletin kendine has sosyal, siyasi, dini ve milli özellikleri bulunduğu bu nedenle yerli ve milli hususları korumayı öne çıkarır. Arzulanan hedefe varmak için “taklit” geçerli bir yol değildir. Buna örnek olarak, Osmanlı Devleti’nin son yıllarında Avrupa’dan alınan kanunların yanlışlıklarından örnekler, “Meşrutiyet” yazısında şöyle ortaya koyar:

*“Memleketi yenilik ve ıslahat yoluna sokmak için yarım asırdan beri kabul ve tatbik etmekte olduğumuz metod yanlıştır. Düştüğümüz bu meş’um hata ise şudur: Biz, memleketimizin mesut olması için, Avrupa kanunlarını tercüme etmenin kafi geleceğini zannettik. Bu kanunların bizde kabul ve tatbik olunabilmesi için ise yapılacak birkaç değişikliğin yeteceğini hayal ettik. Mesela, adalet sistemimizi ıslah etmek için Fransa adalet sistemini esas aldık. Halbuki Fransız cemiyeti, bizimkine asla benzemeyen aslı ve menşei, ruh hali, adetleri ve gelenekleri, irfanı ve medeniyet seviyesi ile bizden pek farklı olan, ihtiyaçları ise çok ve çeşitli bulunan bir toplumdur.”*⁷⁰

Said Halim Paşa, “manevi ve ilmi seviyesi hangi derecede bulunursa bulunsun, bir cemiyetin, kendisini güzelce idare edecek, daha emin ve salim yollara sevke muktedir olacak unsurlardan mahrum bulunmasını akıl kabul etmez. Bu unsurun bizde daima yok olduğunu iddia etmek, başarısızlığımızın sebeplerini iyice anlamamış olduğumuzun delilidir”⁷¹ diyordu.

⁶⁵ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 95.

⁶⁶ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 95.

⁶⁷ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 96.

⁶⁸ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 96.

⁶⁹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 241.

⁷⁰ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 52-53.

⁷¹ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 54.

Said Halim Paşa, milletin kendine güveninin azalmasının sebeplerini “taklit”te görür. Taklit, sağlam düşünceye zıt, araştırma imkanlarından mahrum, gelişmeyi engelleyen bir yöntemdir. “Meşrutiyet” yazısında “Fikrimizce bütün bu fenalıkları doğuran, Batı medeniyetini anlamadan taklit edişimizdir. Cemiyetlerin tekamülü kanununa hakkıyla vakıf olmadığımız içindir ki, milletlerin kanun ve nizamlarını ve anayasalarını iktibas edecek olursak, bütün işlerimizde ve idarede onlar kadar gelişmeye nail olacağımıza inanıyoruz”⁷² demiştir.

Aynı meselenin rahatsızlığını İkbal de şöyle dile getirmektedir:

*Taklit ve şüpheyi gördüm Müslümanlarda
Devamlı sarsılır bu yüzden ruhum vücudumda!
Bir gün ondan mahrum kalmaktan korkarım
Ateşini başkasının kalbine vermesinden korkarım!*⁷³

Eğitim

Doğu ve Batı meselesinde İkbal ve Said Halim Paşa'nın düşüncelerinin ortak noktalarından biri de Müslüman ülkelerde son derece yüksek boyutlara varan “eğitim problemi”dir. Müslüman ülkelerdeki “eğitim problemi”, özellikle XIX. asırdan sonra Müslüman aydınların gündeme taşıdığı bir konu olmuştur. Diğer aydınlar gibi onlar da “cehalet”i önemli bir problem olarak görüyorlardı. Hem İkbal hem de Said Halim Paşa, Avrupa’da eğitim aldıklarından, Müslüman ülkelerdeki eğitim ile Avrupa’daki eğitim arasındaki farkı mukayese etme imkanına sahiptiler.

İkbal “Mars gezegeni” bölümünde Mars’ın sakinlerinden bahsederken Mevlana’nın dilinden şöyle yazar:

*“Sakinleri Avrupalılar gibi sanat sahibi
Ruh ve vücut ilminde bizden ileri
Zaman ve mekan içinde daha etkililer
Çünkü astronomide çok ilerlemişler”*⁷⁴

İkbal, Batı’nın bilginlerinin örnek alınmasını şöyle ifade eder: “Batı’nın bilginleri gibi keskin görüşlü.”⁷⁵

Eserin sonuna doğru İkbal, Batı’yı taklit edenlere Batı’nın gücünün “ilimde” olduğunu şöyle söyler:

*Batı gücü ilim ve fenninden alır
Bu ateşle kandili aydınlanır!*⁷⁶

Bu hususun, Said Halim Paşa'nın fikirlerinde de benzer şekilde dile getirildiği şöyle ifade edilmiştir: “Said Halim Paşa, Batı’yı yakından tanıyan bir düşünürdür. Uzun süre Avrupa’da bulunduğundan, onların; sosyal, siyasî, ekonomik, hukukî, ahlâkî vs. hayatlarını yakından tanıma imkânı elde etmiş-

⁷² Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁷³ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 104.

⁷⁴ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 130.

⁷⁵ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 131.

⁷⁶ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 236-237.

tir. Avrupa'yı görüp tanıdıktan sonra, teknolojik yönden gelişmiş bu milletlerin seviyesine çıkmak gerektiğine kanaat getirmiştir.⁷⁷ "Taassup" başlıklı makalesinde Said Halim Paşa "İlim ve fennin bize meçhul kalması ise milli tekamülümüzü durdurmuş ve bizi batılı milletlere nispetle geri bir duruma indirmiştir"⁷⁸ demektedir.

İkbal'in Atatürk Hakkındaki Fikirleri

Eserde İkbal'in Said Halim Paşa'nın dili ile söylediği ilk sözlerde Atatürk'ü tenkit ettiği görülür. Her ne kadar hayatının son devresindeki fikirleri farklı olsa da, İkbal,

"Türk'ün arpında yok yeni bir ezgisi,
Onun yenisi, Avrupa'nın eskisi"⁷⁹ diyerek Atatürk'ün Türk toplumuna Avrupa'yı taklit ettirdiğini savunur.

Yenileşmeye çağıran Mustafa
Dedi: "Yeni boya lazım eski tabloya!
Değişmez Kabe'nin yaşam giysisi
Gelmezse Avrupa'nın adet ve prensipler!"⁸⁰

İkbal'in "Cavidname" adlı eserini Türkçe'ye çeviren Halil Toker bu hususta şunları yazmıştır:

"İkbal İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Kuruluşu adlı 1930'da yayımlanan eserinde Türkiye'yi örnek alınacak bir ülke şeklinde sunarken ve Mustafa Kemal Atatürk'ü çeşitli şürlerinde överken, ne olmuştur ki, dört yıl sonra yayımlanan eserinde bu türden ifadeler yer vermiştir? İkbal Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip etmekle birlikte, bu gelişmelerin direk şahidi değildir. Bilgileri ikinci elden bilgilerdir."⁸¹

Halil Toker, İkbal'in fikirlerindeki değişikliğin sebebi olarak 1931'de İkbal'in Londra'da Rauf Orbay'la tanışması ve sohbetini gösterir. Toker'e göre, Orbay'ın Muhammed İkbal'e "Atatürk'ün Türkiye'de giriştiği yenilik hareketlerinin büyük tepki topladığını, halkın özellikle dini hususlardaki değişiklikleri kabul etmediğini, ancak kimsenin Atatürk'e karşı koyacak cesareti bulunmadığını söylemiş"⁸², İkbal de, Rauf Orbay'ın fikirlerine itibar etmiştir. Buna karşılık, İkbal'in Atatürk hakkındaki fikirleri, hayatının son devresinde yine değişmiştir.

2007 yılında Muhammed İkbal'in "Cavidname" adlı eserine adını verdiği oğlu Cavid, Aksiyon Dergisi'ne verdiği röportajda bu mesele hakkında şunları söylemiştir:

⁷⁷ Yıldız, "a.g.m.", s. 52.

⁷⁸ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 127.

⁷⁹ Muhammed İkbal, Cavidname, s. 85.

⁸⁰ Muhammed İkbal, Cavidname, s. 84.

⁸¹ Halil Toker, Dipnotlar, İkbal Muhammed, Cavidname, Tercüme Eden: Halil Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014, s. 279.

⁸² Toker, a.g.e., s. 279.

“Babama göre, Peygamber ve ilk dört halife döneminde İslam devleti bir cumhuriyetti. Babam, Mustafa Kemal’in yaptığı devrimi, içtihat gücünün halifeden alınıp Millet Meclisi’ne devredilmesi olarak görüyordu. Bu sistemde Meclis artık halife hükmündedir. Ulema sözlerinin üstündeki içtihat gücünün, hilafet makamından alınarak Meclis’e verilmesi, İktbal’e göre çok yeni bir olgudur. Babamın Mustafa Kemal’i çok sevmesinin sebebi de budur. Fakat büyük insanların birbirlerinin fikirlerinden etkilenmeleri ne kadar doğalsa, bazı konularda ayrı düşünceleri de o kadar normaldir. Babam, Mustafa Kemal’in geleneklerle bağlarını gereksiz yere kopardığı kanaatinde idi. Güney Afrika Müslümanları 1933’te babama gelip, uzun ömürlü olması için dua ettiklerinde, babam onlara şöyle demişti: ‘Ben yapacaklarımı yaptım. Artık benim için değil, Mustafa Kemal ve Muhammed Ali Cinnah için dua edin.’⁸³

Sonuç

Muhammed İktbal’in “Cavidname” adlı eseri felsefi ve dini görüşlerini ifade ettiği, İslam dünyasının durumunun tartışmaya açılması ve gelecek nesillere verdiği mesaj bakımından önemlidir. Filozof şair, oğlu Cavid’in manevi şahsında gelecek kuşaklara İslam dininin tasavvuf felsefesi çerçevesinde *inkişaf perspektifi* aşılamaya çalışmıştır. Bu çerçevede İktbal, “Rûm’un pîri”⁸⁴, “kabuğu ve içindekini bilen”⁸⁵ Türk mütefekkeri Mevlana Celaleddin-i Rûmî’yi kendine rehber edinerek gezegenleri ziyaret etmiş, bu gezegenlerde Doğu’nun ve Batı’nın önemli şair, filozof, yazar, devlet ve siyaset adamları ile “aşk”, “insanı Allah’a yönelten manevi değerler”, “İslam dininin özündeki yüksek manevi değerleri, adalet prensipleri” ve “Kur’an’a dönüş”ü Müslüman toplumların ve devletlerin “kurtuluşu” olarak göstermiştir.

“Cavidname” İktbal’in toplumsal sorunlara ilişkin görüşleri, Doğu ve Batı arasındaki ilişkinin medenileştirilmesi konularını içermektedir. Muhammed İktbal yaşadığı dönemde Müslüman halkların ve Ortadoğu milletlerinin sorunlarını, yaşadığı devrenin kahramanlarının ruhunu ziyaret ettiğinde de dile getirmiştir. Yaşadığı dönem kahramanları arasında Said Halim Paşa önemli bir yere sahiptir. Said Halim Paşa’nın devlet yönetimi, toplumsal sorunlarla ilgili görüşleri, Ortadoğu’nun pek çok aydını gibi Muhammed İktbal’in de ilgisini çekmiştir. Bu nedenle Muhammed İktbal “Cavidname”ye “Cemaleddin Afgani ve Said Halim Paşa’nın Ruhlarını Ziyaret” adlı bölümü eklemiştir.

Muhammed İktbal ile Said Halim Paşa’nın fikirlerinin çoğu örtüşmektedir. İktbal, Müslüman ülkeleri “Avrupa’yı taklit” konusunda uyarırken Said Halim Paşa’nın diliyle “Yeni Avrupa” düşüncesine karşı “onun ayetlerinde yüzlerce yeni dünya”⁸⁶ olduğuna inandığı Kur’an-ı Kerim’i koymaktadır.

Muhammed İktbal’in fikirlerini Said Halim Paşa’nın dili ile vermesi tesadüf değil, Said Halim Paşa’nın eserlerinde “Batı Dünyası”na karşı “İslam Med-

⁸³ Aksiyon Dergisi, Sayı: 48; 28 Mayıs 2007, s. 87.

⁸⁴ Muhammed İktbal, *Cavidname*, s. 195.

⁸⁵ Muhammed İktbal, *Cavidname*, s. 274.

⁸⁶ Muhammed İktbal, *Cavidname*, s. 85.

niyeti”ni koymasıyla yakından ilgilidir. Said Halim Paşa, Batı medeniyetinin kaynağının İslam medeniyetinin olmasına rağmen, bu gerçeğin zamanla unutulduğuna söylüyordu. Ayrıca Batılıların İslam’ı yanlış anladığını, Batı’yı örnek alan aydınlarımızın da onlarla beraber hata yaptıklarını ifade ediyordu.

Muhammed İkbâl ve Said Halim Paşa millî meseleleri değerlendirirken, devlet yönetiminde ve siyasetinde, toplumun gelişmesinin sağlanmasında ve gelişme yönünün belirlenmesinde millî kültürün Batı medeniyetinden farklı olan taraflarını öne çıkarmıştı. Her ikisi de, toplumun gelişmesi için “*eğitim*”i en önemli konulardan biri olarak görmüştür. Bütün bu ortak görüşler nedeniyle Muhammed İkbâl, “*Cavidname*” adlı eserinde Said Halim Paşa’ya önemli bir yer vermiştir.

Kaynaklar

Aksiyon Dergisi, Sayı: 48; 28 Mayıs 2007.

AĞIRMAN, Ferhat: “İslamcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa’da Milliyetçi Yaklaşımlar”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011.

BOSTAN, M. Hanefi: “Sadrazam Said Halim Paşa”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011.

GÜNGÖR, Erol: *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1991.

GÜNDÜZ, Mustafa: “Said Halim Paşa’da ‘Medeniyet’ Kavramı”, *Journal of Islamic Research*, Cilt: 21, Sayı: 2, Ankara 2010.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Said_Halim_Pa

İKBAL, Muhammed: *Allâme Doktor Muhammed İkbâl’in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, Çev.: Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul 1976.

_____ : *Cavidname*, Tercüme Eden: Halil Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014.

_____ : *Kulluk Kitabı, Hicaz Armağanı, Yeni Gülşen-i Râz, Musa Vuruşu*, Çev.: Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul 2006.

_____ : *Kervanın Çağrısı (Bang-i Dera), Doğu’dan Esintiler İçinde*, Çev.: A. Asrar, Düşünce Yayınları, İstanbul 1988.

KILIÇ, Cevdet: *Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbâl Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Muradiye Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

MİR MUSTANSİR: *Preface and Acknowledgements \ Tulip in the Desert. A selection of the poetry of Muhammad İqbal*, Translated and edited by Mustansir Mir \ Orient Longman, New Delhi 2000.

Nadavi Mevlana Abdussalam: *Hayat-i İkbâl*, 2001.

SAİD HALİM PAŞA: *Buhranlarımız*, Baskıya Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1970.

TOKER, Halil: *Dipnotlar*, İkbâl Muhammed, *Cavidname*, Tercüme Eden: Halil Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014.

YILDIZ, M. Cengiz: “Said Halim Paşa’da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslâmcılık ve Milliyetçilik”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011.

